

Jan Obłąk

Mapa komornictwa olsztyńskiego z XVII wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 558-562

1961

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

M A T E R I A Ł Y

Ks. JAN OBLĄK

MAPA KOMORNICTWA OLSZTYŃSKIEGO Z XVII WIEKU.

W zbiorach Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie znajduje się ręcznie sporządzona mapa komornictwa (powiatu) olsztyńskiego o wymiarach 39,5 × 33 cm. Jak na to wskazuje papier i pismo, mapa ta pochodzi z połowy XVII wieku. Dawniej należała ona do Archiwum Kapitulnego we Fromborku i zapewne została wykonana na polecenie i użytek Warmińskiej Kapituły Katedralnej, której własnością było komornictwo olsztyńskie. Na stronie zewnętrznej mapy widnieje napis: *Delineatio geographica Cameratus Allensteinensis*, a na stronie wewnętrznej u dołu z lewej strony: *Cameratus Allensteinensis minus accurata Delineatio*. Bezpośrednio pod tym napisem mieści się skala mapy i objaśnienie znaków. Skala jest podana w wymiarze 5 mm na oznaczenie jednego kilometra, czyli w stosunku 1 : 200.000.

Objaśnienie znaków

Wieś kościelna (signum villae ecclesiasticae).	Smolarna (signum fabricae eleopissariae).
Wieś szlachecka (signum villae nobilis).	Młyn (signum molae).
Wieś „libertinalis” (signum villae libertinalis).	Jezioro (signum lacus).
Wieś szlachecka w posiadaniu „libertini” (signum villae nobilis a libertino possessae).	Łąka (signum pratorum).
Folwark kapitulny (signum praedii Domini).	Las (signum silvae).

W związku z tym konieczne są pewne wyjaśnienia. Komornictwo olsztyńskie było domeną Warmińskiej Kapituły Katedralnej. Kanonicy warmińscy byli właścicielami ziemi całego komornictwa i posiadali zwierzchnictwo gruntowe nad jego osadnikami. Podział ziemi, podobnie jak w innych komornictwach warmińskich, miał specyficzny charakter. Istniały tu najpierw dwa folwarki, pozostające pod bezpośrednim zarządem Kapituły. Potem były wsie kościelne w liczbie 14, administrowane przez proboszczów poszczególnych parafii i przeznaczone głównie na utrzymanie duchowieństwa parafialnego. Następnie były wsie szlacheckie w liczbie 23, z których 6 posiadali *libertini*. Szlachta była wolna od czynszów, ale obowiązana była do konnej służby wojskowej, do opłaty od pługa i do pewnych świadczeń w zbożu, wosku i pieniądzech, określonych w akcie nadania. Z kolei byli tzw. *liberi* lub *libertini*, którzy mieli 14 wsi, nie licząc 6 wsi wyżej wspomnianych. Tworzyli oni warstwę pośrednią między szlachtą a włościanami, czyli chłopami, grawitowali raczej

do szlachty i posiadali przywileje zbliżone do uprawnień szlacheckich. W odróżnieniu od szlachty nie mogli mieć poddanych na swoich ziemiach. W końcu były w liczbie 50 wsie włościańskie. Oprócz stałych danin, włościanie obowiązani byli w razie potrzeby do walki pieszej i do pracy przy umocnieniu zamków i murów obronnych¹⁾.

Na terenie komornictwa olsztyńskiego nieznanym nam autor mapy uwidocznił 116 miejscowości. Wykaz ten różni się od spisu dokonanego przez komisję królewską dnia 22 stycznia 1615²⁾. W spisie komisji figurują 3 miejscowości, nie zamieszczone na mapie i trudne do zidentyfikowania: „Grislingmule”, „Preusgmier” i „Rauszenmühle”. Natomiast w porównaniu z mapą brak jest w nim 11 miejscowości: Bałag, Barkweda, Biendara, Gamerki, Kaletka, Miodowo, Silice, Stary Dwór, Szatanki, Trojan i Wojtkowizna.

Następnie porównując wykaz miejscowości na mapie z aktami wizytacji komornictwa olsztyńskiego w drugiej połowie XVIII wieku, widzimy dalsze różnice³⁾. Akta wizytacyjne zawierają miejscowości, jakich nie ma na mapie, a mianowicie: Dzierzgunka (młyn), Grada (wieś), Łańsk (wieś — jezioro), Mędrzyny (młyn), Orzechowo (wieś), Rykowiec (las), Wały (wieś), Wesolowo (wieś), i Zazdrość (wieś). Niektóre z tych, jak np. Mędrzyny, istniały już na początku XVII wieku, dlatego autor naszej mapy nie był całkowicie dokładny⁴⁾.

Do tego należy dodać jeszcze jedną informację. Administratorowi komornictwa olsztyńskiego podlegały także majątki nabyte przez Kapitułę Katedralną w sąsiednich komornictwach biskupich. Majątkami tymi jako własnością kapitulną nie mogli zarządzać administratorzy biskupi danych komornictw, przeto wóldarzyli nimi administratorzy kapitulnego komornictwa olsztyńskiego. Do takich majątków zaliczały się Maruny i Tuławki w komor-

---

¹⁾ Por. Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, w skrócie ADWO, sygn. B I, Descriptio Episcopatus Varmiensis sum suis Parochiis et aliis Sacerdotiis — Auctore Renno Martino Cromero Episcopo Varm. vol. I, p. 3 — 4: „Ordines hominum in Ep[iscop]atu commorantium et bona possidentium duo sunt, Ecclesiasticus et profanus sive spiritualis et saecularis. In Ecclesiastico censetur praelati, canonici, parochi et caeteri sacerdotes et clerici. Atque hi omnes in tota dioecesi Ep[iscop]i p[otes]tati et jurisdictioni subiecti sunt. Profanus tria genera hominum continet, nobilitatem sive equestrem ordinem, oppidanos et rusticos. Sunt et liberi nonnulli, mediū quodammodo inter equites et rusticos et iis fere pares conditione sculteti, patroni et advocati pagorum. Qui utriq[ue] seque ac nobilitas equestri militiae ad imperium Ep[iscop]i obnoxii sunt (nam oppidani et rustici, cum opus est, pedestres militant) et insuper arcium muniendarum et reficiendarum onus ferunt. Ab aliis operis ordinariis, itemque a censibus immunes, cum emptitios agros habeant, itidem ac nobilitas. Pensitant tamen liberi itidem atq[ue] nobilitas de praedijs suis aratrallem annonam pro locorum ratione, et ex praescripto privilegiorum suorum. Nempe siliginem et avenam vel triticum vel hordeum. Itemq[ue] certum pondus cerae et senos nu[m]mos sive obolos in professionem subiectionis. Pendit etiam ex agris adscriptitioru[m] suoru[m] annonam aratrallem nobilitas. Habet enim ea quoq[ue] subiectos sibi pagos rusticos”.

Na określenie warstwy pośredniej Kromer użył wyrażenia *liberi*, autor zaś mapy, wnioskuje po przymiotniku *libertinalis*, posłużyłby się wyrażeniem *libertini*. Tak nazywa tę warstwę również autor rękopisu ADWO, sygn. H 18, Miscellanea Varmiensa coepa colligi et conscribi Anno 1763, a me Joanne Nepom. Augustino Katenbringk sacerdote saeculari Varmiensi, t. I, s. 237.

²⁾ ADWO sygn. C 58, Commisio Regia Sigismundi III, ut inquiratur super numero mansorum totius Warmiae et sterilitate ipsorum (22 Januarii 1615), s. 12.

³⁾ Acta visitationis cameratus Allensteinensis anni 1763, 1770, 1771, 1772, Monumenta Historiae Warmiensis, t. IV (Braunsberg 1931), s. 276 — 448.

⁴⁾ Por. ADWO, Księga Rachunkowa 1604 — 1610, sygn., R. A 6.

nictwie barczewskim, Jankowo i Skolity w komornictwie dobromiejskim, Książno, Pierwagi i Wągsty w komornictwie jeziorańskim oraz Sątopy i Wojkowo w komornictwie reszelskim. Powyższe miejscowości są wymienione w aktach wizytacyjnych z XVIII wieku ⁵⁾, a niektóre z nich figurują już w księgach rachunkowych XVII wieku ⁶⁾ i w spisie komisji królewskiej z r. 1615 ⁷⁾.

Po tych wstępnych uwagach, podajemy wykaz miejscowości znajdujących się na mapie według wyżej przedstawionej ich klasyfikacji.

Miasto:		Folwarki:	
Allenstein	— Olsztyn	Althoff	— Stary Dwór
		Bertung	— Bartąg

Wsie kościelne:

Bertung	— Bartąg	Jonckendorff	— Jonkowo
Brunsvaldt	— Brąswald	Klackendorff	— Klewki
Butrinen	— Butryny	Neu	
Devitten	— Dywity	Kockendorff	— Nowe Kawkowo
Ditersvald	— Gietrzwałd	Purden	— Purda Wielka
Gettkendorff	— Gutkowo	Schonbruck	— Sząbruk
Grislinen	— Gryżliny	Schöneberg	— Wrzesina
Gross Kleberg	— Klebark Wielki		

Wsie szlacheckie:

Ballingen	— Bałag	Nickelsdorff	— Nikielkowo
Barckfried	— Parkweda	Pataunen	— Pajtuny
Dongen	— Daży	Pendlittj	— Pęglity
Gandlau	— Gągławki	Preilowo	— Prejłowo
Kellarij	— Kielary	Rosenau	— Różnowo
Klein		Seshuben	—
Trinchaus	— Trękusek	Stolp	— Słupy
Krantz	— Kręsk	Trautzig	— Track
Leissen	— Łajsy	Wirainden	— Wyrandy

Wsie szlacheckie w posiadaniu „*libertinorum*”.

Bogdenen	— Bogdajny	Kudipi	— Kudypy
Grostrinchaus	— Trękus	Maydy	— Majdy
Kalborn	— Kalborn	Pistkeim	— Pistki

Wsie „*libertinales*”:

Barviny	— Barwiny	Kaltflüss	— Żurawno
Dorothowo	— Dorotowo	Koszno	— Kośno
Ge[m]merky	— Gamerki Małe	Kucharzewo	— Kucharzewo
Gemren	— Gamerki Wielkie	Labetz	— Łabędź
Gronitty	— Gronity	Scatanky	— Szatanki
Graschkau	— Groszkowo	Warkallen	— Warkały
Hermisdorff	— Cegłowo	Woppen	— Wopy

⁵⁾ Por. Acta visit. cam. Allens. 1763, 1770, 1771, 1772.

⁶⁾ Por ADWO, Księgi Rachunkowe 1604 — 10, 1676, sygn. R A 40, 1690, sygn. R. A 52.

⁷⁾ Commisio Regia I, c.

Wsie włościańskie:

Abstich	—	Łupstych	Plautzk	—	Pluski
Alt			Polayky	—	Polejki
Kockendorff	—	Stare Kawkowo	Porbadi	--	Porbady
Buchvaldt	—	Bukwałd	Przykop	—	Przykop
Daitky	—	Dajtki	Pupky	—	Pupki
Gedauten	—	Giedajty	Quidlitz	--	Silice
Gottky	—	Godki	Redikainy	--	Redykajny
Gylau	—	Giławy	Rozgitti	—	Różgity
Hugwaldt	—	Ługwałd	Rusch	—	Ruś
Jommendorff	—	Jaroty	Salpkij	—	Zalbki
Kainy	—	Kajny	Schaustri	—	Szałstry
Kezlinen	—	Kieźliny	Schillings	—	Szelągowo
Klein			Schonfeld	—	Unieszewo
Garschen	—	Garzewko	Schonwaldt	—	Szczęsne
Klein			Skaybotten	—	Skajboty
Kleberg	—	Klebark Mały	Sprencowo	—	Spręcowo
Klein			Staviguda	—	Stawiguda
Purden	—	Purdka	Steinbergk	—	Łomy
Kolpatij	—	Kołpaki	Stenkinj	—	Stękiny
Likusen	—	Likuzy	Thomaskowo	—	Tomaszkowo
Linowo	—	Linowo	Vengaity	—	Węgajty
Martzinkowo	—	Marcinkowo	Voritij	—	Woryty
Mikij	—	Myki	Wadang	—	Wadąg
Montky	—	Mątki	Wimoy	—	Wymój
Naglauden	—	Naglady	Wolowno	—	Wołowno
Naterky	—	Naterki	Woytowo	—	Wójtowo
Patricky	—	Patryki	Zombien	—	Ząbie

Młyny:

Allenstein	—	Olsztyn	Paituni	—	Pajtuny
Barckfried	—	Barkweda	Purden	—	Łurda
Bindara	—	Biedara	Schilla	—	Siła
Ditersvald	—	Gietrzwałd	Soyka	—	Sójka
Grumel	—	Gromel	Troian	—	Trojan
Gylau	—	Giławy	Wadang	—	Wadąg
Kaltflüss	—	Żurawno	Woytkowisna	—	Wojtkowizna
Nowymłin	—	Nowy Młyn			

Jeziora:

Kellaren	—	Kielary	Thomaskowo	—	Tomaszkowo
Koszno	—	Kośno	Ukleij	—	Ukiel
Plautzk	—	Pluski	Wadang	—	Wadąg
Servent	—	Serwinty	Zombien	—	Ząbie

Smolarnie („Fabricae Eleopissariae”):

Kaletka	—	Kaletka	Mniodowo	—	Miodowo

Poza tym naznaczono łąki na prawym brzegu rzeki Łyny w czterech miejscach: między Łyną a jeziorem Kielary, między Jarotami a Olsztynem, między Barkwedą a Bukwałdem i w okolicach wsi Pistki.

Większe lasy, oprócz znaku umownego, jeszcze podpisano: *Silvae Domini* (lasz kapitulne) i *Silv. Civit. Allenst.* (lasz miasta Olsztyna). Lasz kapitulne rozpościerały się we wschodniej części komornictwa od jeziora Ząbie w kierunku Purdy, i od Butryn na Giławy, w południowej części komornictwa od jeziora Tomaszkowo do rzeki Łyny oraz w zachodniej części komornictwa od Nowego Młynu w kierunku na Bartąg i od Gietrzwałdu na Gamerki wzdłuż rzeki Pasłęki. Lasz miasta Olsztyna rozciągały się od rzeki Łyny w okolicach Sójki w kierunku na Kołpaki i na północ od Olsztyna w stronę Dywit i Kieźlin.

W końcu na terenie komornictwa olsztyńskiego zaznaczono jeszcze przejścia i mosty na rzece Łynie. Posuwając się z biegiem rzeki od południa ku północy, mosty te zauważamy powyżej jeziora Ząbie, we wsiach Sójka i Ruś, w pobliżu jeziora Kielary, w Olsztynie (2 mosty) i we wsiach Redykajny i Barkweda.

Dla całości należy także wymienić miejscowości zaznaczone na mapie poza granicami komornictwa olsztyńskiego. Od zachodu i południa na terenie Prus Książęcych wykazano miasto Olsztynek, wieś kościelną Kurki, wsie szlacheckie Bałdy i Kulisy oraz źródło rzeki Pasłęki. Od północy, w obrębie komornictwa dobromiejskiego, umiejscowiono miasto Dobre Miasto, wieś kościelną Skolity, wieś szlachecką Garzewo, wieś *libertini* Żółwin i las biskupi. Na obszarze komornictwa barczewskiego zaznaczono miasto Barczewo, wieś kościelną Barczewo, wsie szlacheckie Sapuny i Szypry, wsie włościańskie Kapłityny, Łęgajny i Mokiny oraz młyn w Barczewku.

TADEUSZ GRYGIER

STAN PRAWNO-ORGANIZACYJNY SZKÓŁ MAZUR I WARMII W LATACH 1808 — 1845 *)

Pruskie ustawodawstwo szkolne z XVIII wieku nie wpłynęło na podniesienie poziomu szkolnictwa polskiego na Mazurach i Warmii. Wyjątkowo tylko szkoły miejskie, łacińskie w Szczytnie, Nidzicy i Wielbarku służyły z wyższego poziomu, a szczególnie szkoła w Nidzicy, która ściągała młodzież polską z Prus, a nawet z Polski¹⁾. W przeciwieństwie do Fryderyka Wilhelma I

*) Powyższe zagadnienie referowałem na posiedzeniu naukowym Pracowni Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk. Wykorzystałem w niniejszym opracowaniu uwagi podane w dyskusji przez prof. drów: Łukasza Kurdybachę, M. Falskiego, T. Cieślaka, A. Bukowskiego. Za uwagi wyrażam dyskutantom podziękowanie.

Zagadnienie tutaj poruszone jest pierwszą częścią studium o tzw. wewnętrznej i zewnętrznej organizacji szkolnictwa na Mazurach i Warmii, wynikach nauczania i wychowania, kształcenia zawodowego nauczycieli i polityki germanizacyjnej władz pruskich na terenie szkoły. Ma ono charakter wstępnych uwag związanych z bardzo istotnym dla szkolnictwa Mazur, Warmii i Pomorza regulatywem szkolnym z roku 1845.

¹⁾ Rola szkolnictwa polskiego w Prusach Wschodnich w ostatnich dziesięciokach lat XVIII wieku dla ziem polskich byłego zaboru pruskiego, a nawet dla samego państwa polskiego jest dotychczas nieznaną. Wiąże się ona przede wszystkim z działalnością Uniwersytetu Królewieckiego, który w znacznej mierze wpływał na politykę i organizację szkolnictwa na Warmii i Mazurach, choćby przez politykę personalną. (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie — dalej WAPO — XXVII/1/346 dane dotyczące obsadzania stanowisk kościelnych i szkolnych na Mazurach i Warmii).